

Проблеми історії України нового часу

Н. А. ШИП (Київ)

Київська духовна академія - центр вищої
духовної освіти Наддніпрянської України
(XIX - початок XX ст.)

Київська духовна академія, заснована 1819 р. в результаті реорганізації Києво-Могилянської академії, продовжувала зберігати значення освітнього центру для православних Наддніпрянської України. В ній навчалося також чимало вихідців з інших країн, де сповідувалося православ'я. Методологічні стереотипи у питаннях релігії і церкви тривалий час заважали дослідникам гідно оцінити внесок Київської духовної академії в розвиток освіти і науки. На жаль, не знайшов він об'єктивного висвітлення і в сучасній узагальнюючій праці "Історія церкви та релігійної думки в Україні" (у 3-х кн., К., 1994).

Діяльність Київської духовної академії потребує адекватної оцінки в усіх її сферах не з точки зору, чого вона не зробила, а яку користь вона дала у несприятливих умовах імперської політики щодо українства. Протягом сторіччя вона залишалась єдиним в Україні вищим духовним навчальним закладом (в Росії діяли ще Московська, С.-Петербурзька і Казанська духовні академії).

Як зазначає історик Ф. Тітов, переважну більшість студентів академії до 40-х років XIX ст. становили вихованці семінарій Київського учбового округу, коли за розпорядженням Св. Синоду почали викликати семінаристів і з російських губерній. І все ж зросійщеною, як вважають деякі дослідники, за складом студентів Київську духовну академію назвати не можна, її слухачами переважно були випускники Київської, Катеринославської, Полтавської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Воронезької, Орловської, Курської семінарій. Дедалі географія студентів розширювалася: приїздили вихованці Ярославської, Могилівської, Тамбовської, Кишинівської та інших семінарій. Так, у 1837 р. по закінченні Курської семінарії студентом академії став ієродиякон Макарій (Булгаков), одночасно з ним навчався вихованець Чернігівської семінарії ієродиякон Полікарп (Пясецький) уродженець с. Журавки Новгород-Сіверського по-

віту Чернігівської єпархії. Того ж року до академії було зараховано вихованця Харківського колегіуму Аліпія (Пантелеєва) — уродженця Харківської губернії¹.

У з'ясуванні питання про склад студентів немає проблем, адже воно достатньо забезпечене архівними і опублікованими джерелами, з яких на серйозну увагу заслуговують праці згаданого Ф. Тітова та В. Аскоченського, яким складено списки випускників від I до XV (з 1819 до 1851 рр.) курсу з означенням семінарій, в яких вони здобули попередню освіту. Приміром, у 1849 р. магістрами з академії вийшли І. І. Лавровський — випускник Пензенської, О. Г. Макаревський — Чернігівської, І. П. Чехович - Волинської, А. Я. Максимович — Полтавської семінарій; у 1851 р.: П. Д. Юркевич -- Полтавської, З. О. (Польський — Волинської та ін.² Загалом у зазначений період вона випустила 714 чол., з них 268 магістрів, 130 старших кандидатів, 300 молодших кандидатів і 16 студентів. У цілому протягом першого півстоліття існування (1819—1869 рр.) Київської академії в ній щорічно навчалось сто і більше студентів (це приблизно в десять разів менше, ніж було у Києво-Могилянській академії), а всього за цей час її закінчило близько 1240 чол.³ Чисельність студентів зменшилася частково внаслідок перетворення академії на богословську, що знижувало інтерес до неї у молоді, яка більше прагнула світської освіти. До того ж, кількість прийнятих залежала від рівня підготовки вступників, а вона часто була незадовільною. Приміром, за звичаєм дехто з духовенства записував дітей у списки семінаристів, а згодом забирив їх і навчав дома⁴. Очевидно, домашня освіта не в усіх випадках відповідала академічним вимогам до абітурієнтів. Виникали непорозуміння, про які доповідалося обер-прокурору Св. Синоду. В 1851 р. він втрутився у справу, коли до академії не були зараховані учні Курської та Катеринославської семінарій. Один з них не склав іспити, а другий просто відмовився від вступу. За розпорядженням обер-прокурора Св. Синоду правління Київської духовної академії зажадало від керівництва вищезгаданих семінарій більш уважного і принципового ставлення до добору учнів для навчання в академії⁵.

Програми та кількість дисциплін, з яких екзамінувалися вступники, за винятком профільюючих, тобто богословських, час від часу коригувалися. Приміром, у 70—90-і роки вступні іспити складалися з твору на богословську тему, філософії або літературного твору, усної відповіді з догматичного богослов'я, історії церкви, обох давніх мов (грецької і латинської) та логіки. Від екзаменів указом Св. Синоду (1876 р.) звільнялися особи, які закінчили університет і бажали вступити в академію своєкоштовими студентами, а ті з них, хто хотів навчатися на казенному утриманні, зараховувалися за кількістю балів нарівні з іншими⁶. Як бачимо, в академію йшли особи не лише з семінарською, а й з університетською освітою.

Св. Синод, намагаючись усунути різнобій у порядку екзамінування вступників (тривалий час академії самі визначали коло необхідних дисциплін), наприкінці 1901 р. видав указ, за яким встановлювалися єдині правила: екзамени у межах семінарського курсу з Св. Письма (Старого і Нового Завіту), догматичного богослов'я, церковної, загальної і російської історій, однієї з давніх мов (на вибір студентів), а також написання творів на визначені теми з морального богослов'я, філософії та релігійних повчань⁷.

Іноді здійснювався індивідуальний прийом згідно з розпорядженням Св. Синоду. Зокрема, до нього за дозволом зверталася академія в 1904 р. у справі настоятеля церкви при Київському Дехтерівському притулку свя-

щеника М. Стельмашенка — вихованця історико-філологічного факультету університету св. Володимира, який бажав поступити вільнослухачем на III курс академії з правом екзаменуватися з предметів, які не вивчалися ним в університеті, а також подавати твори на отримання наукових ступенів. Оскільки М. Стельмашенко після закінчення університету був залишений професорським стипендіатом по кафедрі загальної історії для вивчення історії християнських церков (переважно у слов'янських народів) і мав потребу опанувати відповідний курс богословських наук для виконання дисертаційної праці, Св. Синод дозволив раді академії задовольнити його прохання⁸.

Інкони вихованець світського навчального закладу ставав на церковну службу і з метою отримання фахових знань стажувався в академії.

Географія студентів до кінця існування академії залишалася досить широкою. Так, у лютому 1877 р. академічною радою було ухвалено викликати з Київської, Волинської і Воронежської семінарії по 3, Кишинівської, Подільської, Полтавської, Курської і Орловської -- по 2, Харківської, Катеринославської, Одеської, Тифліської, Мінської, Чернігівської і Донської семінарії — по одному вихованцю (всього 26 чол. з 15 семінарій)⁹.

Про наслідки екзаменаційних іспитів академія повідомляла Св. Синод, який робив узагальнюючий аналіз і відповідно регулював як зарахування студентів, так і весь навчально-виховний процес. У 1899 р. вступні іспити складали вихованці духовних семінарій Київської, Вітебської, Полтавської, Новгородської, Ставропольської, Калузької, Одеської, Ризької, Ярославської, Тульської, Кишинівської, Подільської, Таврійської, Могилівської та ін.¹⁰

Духовно-учбове відомство видавало циркуляри, в яких містилися вистяги з донесень екзаменаційних комісій про наслідки вступних іспитів. Зокрема, 1889 р. у Київській духовній академії екзамен з догматичного богослов'я складали 63 чол., з них четверо відповідали дуже задовільно (на "5"), 18 — на "4", 35 — на "3", 6 — на "2". Досить слабкі знання виявилися в галузі визначення різниці у віросповіданнях. Зокрема, багато хто не міг відповісти, чим відрізняються православні єпископи та пресвітери від протестантських. Вищі бали на екзамені набрали казеннокоштні вихованці з Тамбовської, Курської, Воронежської та Волинської семінарій, а незадовільні відповіді були у вільнослухачів (волонтерів)¹¹.

Результати іспиту в Київській духовній академії з історії церкви свідчили, що викладання цього предмету в семінаріях поставлено добре. Іспит з логіки, за даними комісії, яка його проводила, показав, що вивчення цієї дисципліни ще не виконує свого основного призначення — "сприяти розвитку мислення у учнів"¹². З грецької мови відповіді були кращими, ніж попереднього року. Подібним чином було проаналізовано й екзамени з інших предметів.

Навчання й поведінка в академії суворо регламентувалися. Правила для студентів (1881 р.) проголошували, що кожний, хто хоче служити церкві, має насамперед виховати себе. Вступники зобов'язувалися виконувати такі вимоги: обов'язкове відвідання лекцій і дотримання порядку та тиші на них, написання протягом року кількох творів на теми, визначені викладачами, дотримання постів, присутність на богослужінні всенощному або ранковому та літургії у недільні і святкові дні, читання на кліросі та участь у хорі, виконання встановлених правил проживання в гуртожитку і загального розкладу дня, бережливе ставлення до академічного майна. Рядом правил заборонялося: паління в класах, залі, гардеробі, спальнях, їдальні; влаштування в академічних приміщеннях зборищ, концертів, публічних читань або зборів (підстава — п. 4 Положення

Комітету міністрів від 26 травня 1867 р. та Указ Св. Синоду від 17 квітня 1871 р. за № 23); подання колективних скарг (Указ Св. Синоду від 5 лютого 1879 р. за № 399); відрядження так званих депутатів, різного роду оголошення від імені студентів, відвідання громадських закладів, що не відповідають моральним вимогам духовної особи та ін.¹³ Отже, режим був суворий, що відповідало характеру і меті цього навчального закладу.

Дбаючи про виконання академією її основного призначення — підготовки високоосвічених церковнослужителів, викладачів духовних закладів, вище духовне керівництво розробляло правила прийому, не позбавляючи можливостей вступу до неї осіб, які мали попередню світську освіту і успішно здали екзамен з усіх богословських предметів при духовних семінаріях. З університетською освітою, як уже зазначалося, претенденти на стипендію піддавалися загальним іспитам. Ось, наприклад, скорочений перелік умов зарахування до академії на 1905/1906 навчальний рік, надрукованих у журн. "Труды Киевской духовной академии": приймаються особи всіх станів православної віри, які закінчили курс духовної семінарії зі званням студента; одружені особи в академію не приймаються; необхідні документи для подання: семінарський атестат, свідоцтво про народження й хрещення, свідоцтво про явку до виконання військового обов'язку або про приписку до призовної дільниці після відбуття військової повинності; документ про соціальний стан, до якого належить прохач; особи податного стану зобов'язані подати свідоцтво про звільнення їх від податків на законних підставах; якщо вступник приходить не відразу після навчання в іншому навчальному закладі, то повинен подати свідоцтво про благонадійність; оцінка за поведінку має бути "5"; усі проходять медичний огляд; вільних вакансій казеннокоштных для I курсу є 30, з них 25 для тих, кого викликають з семінарій, тобто, 5 вільних стипендій для тих, хто краще складе іспити; своєкоштных може бути стільки, скільки вмістять приміщення академії; своєкоштни за навчання в академії сплачують 210 крб. на рік (по половині у вересні та січні)¹⁴.

Ретельний добір вступників, жорсткі правила внутрішнього розпорядку забезпечували стабільне функціонування академії протягом цілого століття, хоч у загальній освітній системі Росії і України її акції поступово знецінювалися через випереджаючий розвиток мережі світських навчальних закладів та загальну тенденцію зниження інтересу до релігії на тлі наукового прогресу у природничій галузі та суспільно-політичних процесів, особливо на початку XX ст. Та все ж і тоді вона не відчувала гострої нестачі слухачів. У списках студентів за 1906 р. значаться: М. Алферов, П. Карачевський, П. Ковернинський (з Київської семінарії), Є. Вікторовський, В. Захар'євич (з Волинської), П. Вільчинський (з Подільської), Ф. Гавриш (з Полтавської), С. Іванов, О. Вишневський (з Чернігівської семінарії) та ін.¹⁵ На кінець 1917 р. в академії навчалося на I курсі 66 студентів, на II — 47, на III — 28¹⁶.

Отже, цілком слушною є думка І. Власовського, що Київська духовна академія в XIX—XX ст. за національним складом студентів не відрізнялася від Петербурзької, Московської і Казанської, в усіх них був мішаний контингент слухачів, адже не було сенсу, приміром, українців направляти лише до Казані, або росіян до Києва¹⁷.

Академія прагнула давати своїм вихованцям належну підготовку, дбаючи про високий рівень викладання як богословських, так і загальноосвітніх предметів. Навчально-виховний процес регламентувався статутом, в якому було зафіксовано, що ні наставники, ні їхні учні не знайдуть світла вищої мудрості ніде, крім християнського вчення. Статут вимагав відкидати все, що суперечить істинному розуму Св. Письма.

За традицією в академії поруч з богослов'ям стояла філософія, рівнем викладання якої вона не поступалася перед кращими європейськими університетами. У своїх звітах раді академії викладачі повідомляли зміст курсу, що вивчався. Приміром, у звіті доцента П. Ліницького за 1869/1870 навчальний рік зберігається конспект лекцій з історії філософії. Вивчалася, зокрема, біографія Сократа, вчення софістів, їх спільні й відмінні риси тощо¹⁸.

Викладання історії передбачало забезпечити усвідомлення студентами хронологічного зв'язку подій, еволюції людського суспільства у моральному відношенні, тобто розуміння філософії історії¹⁹.

У новій академії велику увагу приділяли питанню про статус латинської мови, яке особливої гостроти набуло в колах вищого духовенства. Так, київський митрополит Євгеній вважав обов'язковим викладання богослов'я латиною, митрополит рязанський поділяв цю думку, допускаючи вивчення російською лише практичного, а не догматичного богослов'я, їм заперечував московський митрополит, посилаючись на приклади слабого опанування студентами богословських понять латиною і складність їх перекладу на інші мови. Він пропонував дозволити викладання російською мовою і заохочувати вихованців складати богословські трактати в дусі православної віри, адже латина здавна була мовою язичництва та сучасної західної, а не східної церкви²⁰. Зважаючи на аргументованість позицій обох дискутуючих сторін, викладання богослов'я дозволялося здійснювати і російською і латинською мовами. У 1848 р. в академії було відкрито клас латинської мови. За статутом 1869 р., студенти на вибір вивчали грецьку або латинську, хоча викладачі Київської, С.-Петербурзької, Московської і Казанської академії висловлювалися за обов'язкове вивчення обох мов.

Щодо статусу української мови академія упродовж XIX ст. дотримувала нейтральної позиції²¹. Коли в період Української революції (1917-1920 рр.) українське питання особливо загострилося, професори академії не виявили одностайності. Є сенс зупинитися на цьому детальніше.

Досить бурхливо на кількох засіданнях ради академії обговорювалося це питання, професори були знервованими і силкувалися довести, що українізація в такий час може призвести до церковного роздроблення, наводилися історичні приклади, коли православ'я саме завдяки своїй єдності рятувало державу²².

Більш радикально і згуртовано діяли студенти, які в резолюції травневих 1917 р. зборів у пункті 15 записали: "Визнати необхідною поступову українізацію академії. Початковий крок її — введення в коло академічних наук "українознавства", що складалося б з чотирьох предметів: а) громадянської історії України; б) української мови; в) історії української літератури; г) історії української церкви"²³. Ці предмети мали викладатися українською мовою і були обов'язковими для всіх майбутніх працівників України.

З приводу цієї студентської резолюції академічна рада ухвалила: "Обговорення питання про українізацію академії відкласти до вирішення в Установчих зборах питання про політичне становище України. Організацію ж необов'язкових (тобто, за бажанням, не для всіх студентів. — Я. III.) курсів українознавства визнати бажаним"²⁴.

Генеральний секретар народної освіти Української Центральної Ради 16 серпня 1917р. звернувся до ректора Київської духовної академії з проханням повідомити, "які курси по українознавству читатимуться цього року в Академії, хто їх читатиме і чи можуть лектори читати їх українською мовою, що не виключатиме читання їх на мовах інших"²⁵. Офіційної

відповіді на цей запит в архівній справі немає. Однак на аркуші, де написані ці рядки, є приписка олівцем: "Довести до відому, що за розпорядженням Св. Синоду про введення українознавства як обов'язкового предмету клопотання не задоволене".

18 серпня 1917 р. рада академії ухвалила: у зв'язку з українським рухом у галузі церковній та культосвітній створити комісію у складі проф. Ф. Тітова, Н. Мухіна та Н. Маккавейського для підготовки доповіді на засіданні ради про ставлення академії до цього руху²⁶. Засідання ради 24 серпня 1917 р., за архівними документами, було досить напруженим, висловлювалися протилежні думки з приводу українізації, стурбованість політичною ситуацією. Після того, як проект протесту академії проти українізації було зачитано на засіданні, професор Ф. Тітов знищив його, пояснюючи це своїм вкрай знервованим станом. У протоколі засідання не відбито всіх нюансів обговорення. Через місяць Ф. Тітов зазначав у своїй записці-заяві керівництву академії, що секретар ради йому сказав, нібито ніякого протоколу цього засідання не буде (за розпорядженням ректора)²⁷. Цікаво, що Ф. Тітов писав, буцімто два інших члени комісії проф. Н. Мухін та Н. Маккавейський на попередньому засіданні схвалили проект, складений Ф. Тітовим, а під час обговорення на засіданні ради поводити себе так, ніби й не були членами комісії і не погоджувалися раніше з текстом цього документа²⁸. З цієї записки виявляється, що за проект ніби проголосували всі члени ради, після того як Ф. Тітов залишив засідання, забравши і згаданий документ²⁹. Ще раніше (30 серпня 1917 р.) у своїй заяві професор просив вивести його зі складу комісії через хворобу. Він, за його словами, переконався, що згадана "записка не висловила одностайного голосу академічної корпорації"³⁰.

Тим же числом датована і записка екстраординарного професора І. Четверикова, в якій йшлося про те, що на засіданні ради академії 20 вересня проф. Ф. Тітов сказав, ніби ті члени ради, які навесні цього року підписали грошові пожертвування на користь Українського Національного фонду, виявили тим самим "співчуття насильницькій українізації південно-західного краю, а зголошуючись підписати протест проти насильницької українізації, ставлять себе у двозначне становище"³¹.

З цього приводу І. Четвериков дав фактичну довідку: у травні комітет з академічних справ отримав від Української Центральної Ради звернення з проханням подати допомогу Українському Національному фонду. На загальних зборах академії 18 травня було ухвалено зробити свій внесок у згадану справу, при чому всі погодилися без заперечень. Український Національний фонд розглядався як фонд на культурно-просвітницькі потреби українців³², тому серед пожертвувачів були особи, які співчували культурній автономії. Вони "мали на увазі лише культурну автономію Малоросії і не припускали гадки про насильницьке відторгнення краю в політичному і культурному відношеннях від єдиної Росії"³³. Отже, звинувачення Ф. Тітова у двозначності поведінки тих членів ради, які 20 травня підписали аркуші на пожертвування, а зараз приєднуються до протесту проти насильницької українізації, є безпідставним.

25 вересня 1917 р. канцелярія Київської духовної академії надіслала до редакції газети "Кіевская мысль" текст протесту проти насильницької українізації Південної Росії, ухвалений одногосно на засіданні ради 20 вересня 1917 р., у формі звернення до Тимчасового уряду і суспільства. В ньому йшлося про те, що четвертий рік триває війна, а всередині країни до краю загострилася класова боротьба. У такій складній ситуації стало необхідним розв'язання українського питання. Київська духовна академія як найдавніша школа не лише України, а й Росії в цілому, висловила свою

думку з цього приводу: "Відомо, що в Україні завжди був сильним рух, який відстоював особливості місцевого побуту і мови, які тепер, із введенням у Росії нового політичного устрою, отримають більші можливості для розвитку за умов передбачуваної автономії. Але прихильники галицько-австрійської орієнтації вносять у цей рух домішки сепаратизму"³⁴. Визнаючи єдино правомочним органом Установчі збори, Київська духовна академія вважала передчасним урядовий акт з українського питання, що не враховує інтересів усього населення краю. На її думку, він мав бути винесеним на розгляд Установчих зборів.

Можливо, таке ставлення Київської духовної академії до українізації в 1917 р. дало підстави історик Д. Дорошенку недооцінити загалом роль академії в розвитку духовної освіти, науки і релігійної думки в Україні³⁵. Натомість І. Власовський зазначав, що така позиція професорів у складний період революції 1917 р. не дає підстав вважати академію україножерською всі сто попередніх років її функціонування³⁶. Незаперечні факти свідчать про те, що у ХІХ — на початку ХХ ст. цей навчальний заклад був досить авторитетним. Звіти викладачів, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві, дають уявлення про характер і зміст академічного навчання. Цікавими, на нашу думку, є огляди лекцій з психології — науки про душу людську, св. Письма, педагогіки (про виховання фізичне, моральне і розумове); російської цивільної історії (нарис російської історіографії: народний епос, літописи, синопсис Гізеля, Татишев, Карамзін, оцінка його "Истории государства Российского" з наукового, морального, політичного і художнього боку); патрології тощо³⁷. Судячи з того, який обсяг наук опановували студенти, без сумніву можна прирівняти академічну освіту до гуманітарної університетської. Проте щодо цього сумніви виникали навіть у сучасників, не кажучи вже про наступні покоління, їх причиною були упередженість або необізнаність у даному питанні. Тому вважаємо необхідним спробувати розібратися в цьому глибше. Справді, у ХІХ ст. внаслідок помітного прогресу в економіці, науці, культурі, розвитку світської освіти, що виключало безроздільне панування релігійної ідеології, у суспільстві формувалося критичне, часом навіть неповажне ставлення до духовенства, побутувала думка про його в цілому невисокий загальноосвітній і культурний рівень.

Самі духовні пастирі не заперечували, що вони малоосвічені, деякі прослухали лише курс у семінарії, який не давав широкої загальної підготовки. У духовних навчальних закладах панував кастовий дух. Тогочасний сільський священик зазначав: "Вся атмосфера цих закладів просякнута дрібним торгашеством, чиновницьким ставленням до справи, паперовим формалізмом..."³⁸. Отже, критика духовних семінарій і академії не була безпідставною. Тому суспільство загалом сприймало духовних пастирів негативно, часто несправедливо звинувачуючи їх у всіх бідах; у літературі з'явилися непривабливі характеристики священиків; офіційна преса також інколи висловлювала невважені судження стосовно духовної освіти. У зв'язку з цим професор В. Певницький на сторінках академічного журналу влучно зауважив: коли "університетська наука перебувала ще в дитячому віці, духовні академії накреслили собі широку програму, яка робила богослова не лише спеціалістом і знавцем своєї справи, а цілком освіченою людиною..."³⁹. Без сумніву, Київська академія нарівні з іншими академіями сповна виконувала свою місію — готувала викладачів для семінарій і власне для себе, а також майбутніх вищих церковних ієрархів. Так, з випускників 1845 р. ступінь магістра отримав 41 чол., з числа яких Н. А. Фаворов (вихованець Рязанської семінарії), Д. В. По-

спехов (Володимирської), К. І. Скворцов (Київської) були призначені на викладацькі посади в самій академії⁴⁰.

Для власних потреб академія залишала найбільш здібних, самовідданих і працьовитих студентів професорськими стипендіатами. Академічна рада ставила перед ними високі вимоги, про що свідчить постійний контроль, безкомпромісні критичні оцінки їхньої наукової діяльності. У червні 1891 р. рада заслухала відгук доцента А. Дмитрієвського про звіт професорського стипендіата Аф. Неселовського, який працював над питанням літургії та церковної археології. А. Дмитрієвський оцінив працю Неселовського позитивно, відзначивши, що останній знає предмет і має добру підготовку для викладацької роботи⁴¹.

Ординарний професор А. Розов у відгуку на звіт професорського стипендіата Федора Тітова за 1890/91 навч. рік зазначив, які настанови він йому давав, зокрема стосовно опрацювання літератури. Стипендіат мав завдання скласти програму з давньої загальної громадянської історії за прагматично-хронологічним принципом, в якій би розглядалася історія "усього культурного світу за періодами розвитку цивілізації в людстві" замість пануючої тепер методи викладу всесвітньої історії за етнографічним принципом, тобто по окремих народах⁴². Учений запропонував таку ідею своєму підопічному, адже вважав назрілим питання необхідності заміни старої навчальної програми новою, відстоюючи цивілізаційний підхід у вивченні всесвітньої історії, який згодом набув широкого наукового застосування, зокрема у ХХ ст. французькими вченими школи "Анналів", британським мислителем А. Тойнбі та ін.

На жаль, А. Розову довелося констатувати, що Ф. Тітов не дуже уважно вивчав відповідну літературу. Скрупульозно проаналізувавши складену стипендіатом програму, він вказав на її надмірну деталізацію, ряд непродуманих питань, на які неможливо знайти відповіді. Складена ж ним програма з нової історії, що хронологічно сягала аж 1891 р., відрізнялася захопленням етнографічним принципом поділу її на періоди. Професор погоджувався із загальною позицією Ф. Тітова, висловленою в поясненнях до програми з давньої історії, щодо невиправданості виключення з неї єврейського і російського народів.

В цілому діяльність стипендіата дістала позитивну оцінку, а недоліки було віднесено за рахунок хвороби, що забрала в нього багато сил і часу. Рада академії визнала за можливе призначити Ф. Тітова виконуючим обов'язки доцента (до остаточного утвердження в ступені магістра) на кафедрі давньої загальної цивільної історії з 1891/1892 навч. року⁴³.

Практика виховання власних кадрів тривала аж до закриття академії. З журналу ради Київської духовної академії за травень-червень 1917 р. довідуємося про те, що на 1917/1918 навч. рік професорськими стипендіатами були залишені Н. Васильківський та А. Стрельников. Керівництво першим здійснював професор П. Кудрявцев, другим — доцент В. Попов. Стипендію вони отримували із сум, що були в розпорядженні Св. Синоду згідно із "Статутом духовних академій". Тоді ж рада вирішила викликати в академію на синодальні кошти 20 вихованців семінарій, залишивши 7 синодальних стипендій для першокурсників — волонтерів⁴⁴.

Отримати вищу духовну освіту в Київській духовній академії мали змогу також вихідці з інших країн, де сповідувалося православ'я. У 40-х роках лекції в академії з дозволу вищого духовного керівництва слухав монах болгарин Іларіон Стоянович. На XV курс (1849 р.) з іноземців поступили двоє болгар і один молдаванин. Навчалися тут і студенти з Сербії. До середини ХІХ ст. сербський уряд направляв здібну молодь у паризькі й німецькі університети, але згодом припинив цю практику через

загрозу проникнення в країну "шкідливих" ідей. Відтоді князь Карагеорґевич наказав посилати сербів для здобуття вищої освіти лише в Росію⁴⁵.

Як вступ, так і навчання важко давалися іноземцям, тому в грудні 1876 р. рада академії, взявши до уваги постанови Св. Синоду від 11 березня та 5 квітня 1869 р. щодо поблажливості до них, зарахувала студентом болгарина Д. Ганчева, хоч на вступних іспитах він виявив не досить високі знання. На засіданні ради 31 жовтня 1895 р. розглядалося прохання серба Даміана Ісайловича про звільнення його від вивчення латини, оскільки він розпочинав вивчати відразу ще й єврейську і одну нову мову (з цього питання рада порушила клопотання перед Св. Синодом)⁴⁶.

Кількість іноземців в академії на середину 90-х років помітно зростає: в кінці 1895/96 навч. року на чотирьох курсах навчалися 192 студенти і 3 вільнослухачі, у т. ч. один сирієць, 8 греків, 2 румуни, 5 болгар, 10 сербів і 3 чорногірці (всього 29), на грудень 1896 р. всіх слухачів налічувалося 211, з них 167 російських підданих і 44 іноземці, крім яких очікувалося ще 5. Як зазначалося в річному звіті академії, такої кількості студентів з інших країн у попередні роки не було⁴⁷. Вірогідно припустити, що бажання здобути вищу духовну освіту в Києві виникало завдяки авторитету академії у слов'янському світі і зростанню там попиту на освічених церковнослужителів. У річному звіті за 1895 р. принагідно зазначалося, що на середину 90-х років 30 вихованців академії посідали вищі церковні посади в Сербії, Болгарії, Румунії, Греції⁴⁸. Вихідці зі слов'янських країн приїздили навчатися в академію аж до самого її закриття. Траплялися й нетрадиційні випадки перебування в академії іноземців. Так, 1910 р. Київську духовну академію відвідав шведський підданий, ліценціат * богослов'я пастор Герман Неандер з метою вивчення православного богослов'я, церковної історії та організації православної церкви⁴⁹.

Зв'язок Київської академії з країнами, де сповідувалося православ'я, не обмежувався тільки навчанням у ній студентів-іноземців. Так, у 1902 р. Св. Синод видав указ про наукові відрядження професорських стипендіатів з призначенням для їх утримання 1500 крб. на рік. На засіданні ради 4 червня 1904 р. ординарний професор А. Дмитрієвський вніс пропозицію направити на річне стажування до Російського археологічного інституту в Константинополі К. Кекелідзе, давши йому блискучу характеристику⁵⁰.

Але головне завдання академії полягало у підготовці кадрів для Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Сімферопольської, Чернігівської, Вітебської, Могилівської, Орловської, Рязанської та інших духовних семінарій. Тут ми свідомо не наводимо прикладів розподілу студентів, оскільки вони типові і не є проблемою для дослідника. Інша справа, коли траплялися випадки не отримання випускниками призначення на посади. Так, з 35 випускників 1891 р. двох — В. Рибинського і В. Петрушевського — було залишено стипендіатами в академії, троє іноземців поїхали на батьківщину, а 28 росіян (26 кандидатів, 2 дійсних студентів) за відсутністю вакансій лишилися без призначення. Рада академії у своїй ухвалі зазначила, що вони можуть стати вчителями в семінаріях та училищах, якщо протягом року там відкриються вакансії⁵¹. Ми не знайшли офіційного тлумачення цієї ситуації, адже протягом усього періоду існування академії прийняття й розподіл студентів здійснювалися за розпорядженням Св. Синоду, який видав кадровими питаннями. Можна припустити, що відбулося непередбачене "перевиробництво" викладацьких кадрів, а скоріше організаційні непорозуміння. На цю думку наштовхують відомості про те, що в червні 1904 р. Св. Синод ухвалив змінити порядок зберігання документів вихованців духовних академії та відшкодування боргу казеннокоштовними студентами духовному відомству (до 1887 р.

документи знаходилися в духовних консисторіях або академіях, що затримувало пересування випускників на призначені посади і контроль за цим процесом)⁵². Св. Синод встановив на майбутнє: 1) випускники академій та інших духовно-навчальних закладів, які навчалися на казенному утриманні, а також ті, що навчалися за свої кошти, але вирішили служити в духовному відомстві, перейдуть у відання Центрального Управління цього відомства; 2) керівники академій видають випускникам лише тимчасові документи на мешкання і квитки на проїзд до місць призначення, а дипломи на ступінь кандидата і атестати на звання дійсного студента разом з точними адресами, куди призначені ці особи, направляються до Учбового Комітету при Св. Синоді. Вихованці академії повинні повідомляти цей комітет про будь-які зміни по службі⁵³; 3) єпархіальне керівництво має призначати вихованців академій на службу по єпархіальному відомству; 4) керівники духовних навчальних закладів та інших установ духовного відомства, куди прибули вихованці академії, повідомляють про це Учбовий Комітет, який тоді надсилає їм документи; 5) призначені на духовно-навчальну службу отримують від господарського управління Св. Синоду дорожні та інші належні їм гроші за місцем проживання через духовні консисторії; 6) в разі відмови казеннокоштных студентів служити у духовному відомстві академія може видати їм усі документи за умови сплати всіх витрат на їхнє навчання в академії; 7) якщо випускник поступив на іншу службу, Учбовий Комітет надсилає туди його документи, і там у нього вираховують 10 % платні на користь духовного відомства; 8) при переміщенні казеннокоштных вихованців на службу в інші відомства, якщо ще не вийшов термін відпрацювання, необхідно ставити умову погашення решти боргу за навчання в духовному навчальному закладі⁵⁴.

Вищенаведений документ свідчить про деяке послаблення контролю з боку вищого духовного керівництва за станом забезпечення семінарій викладацькими кадрами, невпорядкованість діловодства, небажання деяких випускників служити в духовному відомстві за призначенням. Св. Синод докладав зусиль до виправлення становища.

Говорячи про Київську академію як центр вищої духовної освіти православних слов'ян, слід зазначити, що в ній здобули освіту також багато церковних ієрархів: Іннокентій (Борисов) — архієпископ Херсонський (вихованець Орловської семінарії), Полікарп (Радкевич) — єпископ Орловський (вихованець Подільської семінарії), Євсей (Ільїнський) — єкзарх Грузії (вихованець Курської семінарії), Іоанн (Петин) — єпископ Полтавський (вихованець Орловської семінарії)⁵⁵.

Продовжувати цей список можна й іменами полтавців, які були вихованцями Київської академії, а згодом обіймали вищі церковні посади: єпископ Августин (світське ім'я Андрій Федорович Гуляницький), єпископ Антонін (Олександр Андрійович Грановський), архієпископ Афанасій (Василь Михайлович Пархомович), єпископ Веніамін (Володимир Биковський) та інші. Архієпископ Парфеній (Памфил Левицький) з с. Плещивець Гадяцького повіту (нар. 1858 р.) після закінчення академії (1884 р.) працював помічником наглядача Переяславського духовного училища, з 1897 р. був ректором Московської семінарії, у 1904 р. став єпископом Подільським, з 1908 р. — Тульським. Тихон (Микола Василевський) — архієпископ Курський (нар. 1867 р., син псаломщика з Полтави) — у 1891 р. закінчив Київську духовну академію, працював у духовних навчальних закладах Полтави, Херсона, Томська, Мінська, був вікарієм Подільської єпархії, з 1914 р. — архієпископ Курський і Обоянський; Ювеналій (Григорій Іванович Карюков) — єпископ Орловський, з посаду Крюков Кре-

менчуцького повіту, син священника. У 1845 р. по закінченні академії викладав у Катеринославській духовній семінарії, з 1858 р. — ректор Нижегородської духовної семінарії⁵⁶.

Наведені приклади засвідчують важливу роль Київської академії у підготовці високоосвічених духовних пастирів, які, перебуваючи на службі в різних місцевостях Російської імперії, своєю богоугодною працею підносили її авторитет. Попереду ще велика робота по створенню банку даних про вихованців Київської духовної академії. Така робота передбачалася напередодні святкування її 300-річного ювілею (1915 р.). З цією метою заздалегідь розсилалися анкети. Проте на заваді стали події першої світової війни, які значно погіршили умови життя і праці в державі, в т. ч. академії. Поки що встановити не вдалося, на якій стадії ця робота зупинилася.

Відомості про славнозвісних вихованців Київської духовної академії розпорошені по різних опублікованих і архівних джерелах, що утруднює формування загальної уяви про той науково-освітній і культурний потенціал, що створювався нею. Академія виховала чимало свідомих національних діячів, про яких також ще мало написано науковцями, оскільки упродовж кількох минулих десятиріч церковно-історична проблематика їх мало цікавила. Безперечно, і викладачі, і студенти академії частково перебували під впливом русифікаторської політики. Тим, хто пробував виявляти прихильність до українства, доводилося конспірувати, їхня ніби непомітна робота далася взнаки на початку ХХ ст., коли український національний рух вступив у політичну стадію свого розвитку. Історична наука довго приховувала і факти, і прізвища, які свідчать про участь у цьому русі вихованців академії. З архівних джерел, листування тогочасних діячів проглядають не лише релігійні, а й громадсько-політичні позиції духовних осіб, зокрема студентів та викладачів Київської духовної академії. Так, К. Д. Думітрашков — вихованець, згодом викладач, з 1872 р. — бібліотекар академії почав писати свої літературні твори українською мовою в 30-і роки, ще студентом.

На діяльності багатьох випускників академії позначилося домашнє виховання в атмосфері національно-церковних традицій. Троє синів священника Г. Лебединцева з с. Зелена Діброва Звенигородського повіту Київської губернії — Петро, Феофан та Арсеній закінчили Київські духовні семінарію і академію⁵⁷. П. Г. Лебединцев — кафедральний протоієрей Софійського собору, особливо наближена особа до київських митрополитів — відзначався великим розумом і тактом. В одних колах тогочасної київської інтелігенції про нього говорили як про українофіла за поглядами і переконаннями, знавця історії Правобережжя і, зокрема, Києва, інші ж називали його мало не обрусителем. Брата Петра Гавриловича — Феофана, який був професором духовної семінарії та академії, також сприймали неоднозначно: урядник, обруситель, українофіл. Ким же насправді з огляду на їхнє ставлення до національного питання були ці двоє поважних людей, які залишили помітний слід в історії української культури?

Наведені В. Науменком короткі відомості з листування братів наприкінці 1858 р. свідчать, що обидва поділяли думку про необхідність видання духовного журналу українською мовою. П. Г. Лебединцев зауважував у листі до брата, що проповіді Гречулевича вже вдруге видаються, і це є свідченням того, що україномовний журнал користуватиметься попитом, тоді як "Воскресное чтение" не має бажаного успіху. Він радив назвати новий журнал "Недільна бесіда" або "Благочестива мова" і на видання залучити кошти заможних осіб. П. Г. Лебединцев пропонував видавати

його при Київській духовній семінарії, вважаючи, що там працює багато викладачів-українців, що, на жаль, не відповідало дійсності. Сподівання на видання духовного журналу українською мовою не справдилися, та Петро Гаврилович не полишав надії, що колись його задум здійсниться⁵⁸.

Утиски українського друкованого слова циркуляром 1863 р. та Емським указом 1876 р. заблокували розвиток української журналістики. Однак Феофан Лебединцев у 1882 р. заснував журн. "Киевская старина", який виходив до 1917р. і відіграв роль головного органу українознавства, хоч і видавався російською мовою.

В академії здобули освіту батько історика М. Грушевського — Сергій Федорович і дядько — Марко, який згодом став єпископом Української автокефальної православної церкви⁵⁹.

Київська духовна академія дала вищу освіту українському історичу, краєзнавцю, археологу, етнографу, громадському, культурному і церковному діячеві Ю. Й. Січинському (закінчив у 1885 р. зі ступенем кандидата богослов'я). У 1896 р. академію закінчив О. Г. Лотоцький — майбутній письменник, історик, публіцист, економіст, громадсько-політичний діяч⁶⁰, а 1900 р. — В. М. Чехівський, яскрава постать українського церковно-православного руху початку ХХ ст. У 1907—1917 рр. Чехівський активно співробітничав у "Просвіті" (Одеса), 1921 р. став головою ідеологічної комісії Української автокефальної православної церкви⁶¹. Він діяв поруч з видатним вихованцем Київської духовної академії — митрополитом УАПЦ В. Липківським, свідомо національна орієнтація якого сягає студентських років. З самого початку духовної кар'єри В. Липківський наполегливо домагався визволення православної церкви від московської опіки. За участь в українському церковному русі у 1905 р. він був звільнений з посади законовчителя Київської церковно-вчительської школи і переведений настоятелем Солом'янської парафії. Йдучи в авангарді церковно-православного руху початку ХХ ст., В. Липківський зумів спрямувати його на створення Української автокефальної православної церкви, першоієрархом якої став у 1921 р.⁶² Крім того, у сонмі церковних діячів він відомий як історик і блискучий проповідник.

Виходячи з того, що Київська духовна академія виховала чимало діячів української культури, науки, визвольного і церковно-релігійного рухів, можна констатувати, що, перебуваючи в її лоні, вони не згубили національного почуття, не зрусифікувалися всупереч офіційній антиукраїнській політиці.

Протягом сторіччя викладачі академії ділилися своїм інтелектуальним скарбом зі своїми співвітчизниками і всіма православновірними, хто приїздив до неї з метою здобути освіту. Академія набула характеру міжнародного науково-освітнього закладу, її культурно-освітнє значення в історії східних слов'ян незаперечне, а для України, зокрема, воно полягає у підготовці церковнослужителів і фахівців, які працювали на терені духовної і світської освіти і науки. Такі відомі постаті, як А. Булгаков, С. Голубев, Ф. Тітов, М. Петров, В. Завітневич, П. Кудрявцев заслугокують на спеціальні дослідження.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 162, № 158, арк. 37, 40, 89.

² Аскоченский В. История Киевской духовной академии по преобразовании ея в 1819 г. - СПб., 1863. - С. 232, 266, 279-280.

³ Т і т о в Х в. Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI — початку XIX ст. — К., 1924. - С. 395.

⁴ Інститут рукопису, ф. 162, № 311, арк. 1.

- ⁵ ЦДДА України у м. Києві, ф. 711, оп. 2, спр. 4676, арк. 1-2.
- ⁶ Протоколы заседаний совета Киевской духовной академии 22 декабря 1876 г. и 28 января 1877 г. // Труды Киевской духовной академии. - 1877. - № 7. - С. 181.
- ⁷ ЦДДА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 2632, арк. 1.
- ⁸ Там же, спр. 2778, арк. 1.
- ⁹ Протоколы заседаний совета Киевской духовной академии 22 декабря 1876 г. и 28 января 1877 г. // Труды Киевской духовной академии. - 1877. - № 8. - С. 256.
- ¹⁰ Извлечение из протоколов совета Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. - 1900. — М 11. — С. 59—60.
- ¹¹ ГГДДА України у м. Києві, ф. 707, оп. 296, спр. 28, арк. 60-60 зв.
- ¹² Там же, арк. 63.
- ¹³ Правила, касающиеся обязанностей учащихся в Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. - 1881. — № 8. — С. I—VII.
- ¹⁴ Объявления // Труды Киевской духовной академии. — 1905. - Кн. IV. — С. 1—3.
- ¹⁵ Інститут рукопису, ф. 160, № 904, арк. 4.
- ¹⁶ ЦДДА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 3876, арк. 48 зв.
- ¹⁷ Власовський І. Нарис історії української православної церкви. - Ч. III. - Нью-Йорк, 1977. - С. 253.
- ¹⁸ ЦДДА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 788, арк. 7.
- ¹⁹ Аскоченский В. Указ. соч. - С. 19, 23, 79.
- ²⁰ Т и т л и н о в Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. — Вып. 1. — Вильна, 1908. - С. 60.
- ²¹ Ш и п Н. А. З історії Київської духовної академії // УІЖ, 1996, - № 3. - С. 94-96.
- ²² ЦДДА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 3872, арк. 19 зв.
- ²³ Там же, спр. 3876, арк. 39 зв.
- ²⁴ Там же, арк. 40.
- ²⁵ Там же, арк. 66.
- ²⁶ Там же, арк. 68.
- ²⁷ Там же, спр. 3872, арк. 9 зв.
- ²⁸ Там же, арк. 10 зв.
- ²⁹ Там же, арк. 11 зв.
- ³⁰ Там же, арк. 3.
- ³¹ Там же, арк. 4.
- ³² Там же, арк. 5.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же, арк. 19.
- ³⁵ Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. - С. 43.
- ³⁶ Власовський І. Назв, праця. - С. 305.
- ³⁷ ЦДДА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 788, арк. 9, 14, 29, 30, 45.
- ³⁸ Записки сельского священника // Русская старина. — 1881. — № 1. — С. 45, 55.
- ³⁹ Певницкий В. По поводу заметок о духовных академиях // Труды Киевской духовной академии. - 1882. - № 10. - С. 226.
- ⁴⁰ Аскоченский В. Указ. соч. - С. 228-232.
- ⁴¹ Извлечение из протоколов совета Киевской духовной академии 14 июня 1891 г. // Труды Киевской духовной академии. — 1892. — № 12. — С. 370.
- ⁴² Там же. - С. 373.
- ⁴³ Там же. - С. 378-379.
- ⁴⁴ ЦДДА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 3876, арк. 44—44 зв.
- ⁴⁵ Аскоченский В. Указ. соч. - С. 269.
- ⁴⁶ Извлечения из протоколов совета Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. - 1896. — № 3. — С. 48.
- ⁴⁷ Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1895/96 уч. год // Труды Киевской духовной академии. - 1896. - № 12. - С. 396-397, 400.
- ⁴⁸ Там же. - С. 335, 337.
- * Викладач, який має право читати лекції до захисту докторської дисертації.
- ⁴⁹ ЦДДА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3., спр. 3871, арк. 21.
- ⁵⁰ Там же, спр. 2778, арк. 59.
- ⁵¹ Извлечение из протоколов совета Киевской духовной академии 14 июня 1891 г. // Труды Киевской духовной академии. — 1892. — № 12. - С. 380.
- ⁵² ЦДДА України у м. Києві, ф. 711, оп. 3, спр. 2778, арк. 36 зв.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Там же, арк. 37 зв.
- ⁵⁵ М а л ы ш е в с к и й Ив. Историческая записка о состоянии Академии в минувшее десятилетие. - К., 1869. - С. 68-69.

⁵⁶ П а в л о в с к и й И. Ф. Полтавцы иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. - Полтава, 1914. - С. 114, 126, 131, 145, 162, 175, 222, 271.

⁵⁷ З а р е м б а С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. — К., 1995. - С. 107-108.

⁵⁸ Науменко В. Думка про українську духовну часопись у Києві в 1858 р. // Український науковий збірник. Вид. "Українського наукового товариства у Києві." - Вип. II. — М., 1916. - С. 99-100.

⁵⁹ Грушевський М. С. Духовна Україна. Збірник творів. — К., 1994. — С. 522, 525.

⁶⁰ Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. - К., 1996. - С. 102.

⁶¹ Малий словник історії України. - К., 1997. - С. 441.

⁶² З і н ч е н к о А. Л. Визволитися вірою. - К., 1997. - С. 213.